

יחסי-אובייקט ויחסי-סובייקט בטיפול קבוצתי אנליטי¹

יהושע לביא²

www.psyforum.org.il

פתח דבר³

במאי 1995, במסגרת הכנס השנתי ה-19 של האיגוד הישראלי לפסיכותרפיה, שנקרא: "פסיכותרפיה לקראת שנות 2000", הצגתי חלק ממאמר זה בהרצאה. במחצית השנייה של אותה שנה נפתח קורס הכשרה לאנליטיקנים קבוצתיים של המכון הלונדוני לאנליזה קבוצתית, ובסוף 1996 התפרק הקורס. כך המשיך האנומליה של העדר מקום הכשרה למטפלים קבוצתיים בישראל, מקום שיאפשר למטפלים לעבור טיפול קבוצתי אנליטי בעצמם, הדרכה קבוצתית בתחום הטיפול בקבוצה ולימודים תיאורטיים ספציפיים.

ההיסטוריה של הטיפול האנליטי-קבוצתי בישראל "מחכה" עדיין להיכתב. מאז ביקור האב המייסד של האנליזה הקבוצתית זיגמונד היינריך פוקס בירושלים בשנות ה-60, במהלך העשורים האחרונים נעשו בארץ ניסיונות להקים מכון להכשרת מטפלים אנליטיים קבוצתיים (בייחוד בירושלים אם כי גם בתל-אביב). ניסיונות אלה, גם אם תרמו את תרומתם לדורות של מטפלים קבוצתיים בישראל, לא הצליחו להתפתח לכלל הקמת מכון בעל מסורת ותשתית הולכת ומתרחבת.

בימים אלה מתחיל לפעול מכון ישראלי עצמאי לאנליזה קבוצתית. אבן הפינה להקמת המכון הונחה עוד בשנת 2000. המכון שם לעצמו למטרה לתקן את הכשל המתמשך ולהכשיר מטפלים קבוצתיים בישראל, בשילוב כוחות בין מטפלים ומדריכים אורחים ממדינות שונות ומישראל.

מאמר זה מתפרסם כהקדשה לכינון המכון הישראלי לאנליזה קבוצתית. המאמר, המבוסס כאמור על הרצאה שניתנה לפני כשש שנים, חושף קצה מזערי מהעבודה הטיפולית באוריינטציה קבוצתית פסיכו-דינמית המתנהלת בישראל זה עשרות שנים. השארתי את המאמר במקורו אך בשינויי עריכה קלים. יחד עם זאת הוספתי (בפרק הדיון) התייחסויות קצרות לאנליזה הקבוצתית, בייחוד לקונספט המטריקס של פוקס ולתפישה המייחדת את האנליזה הקבוצתית מתחילתה, תפישה הרואה את כינון האינדיבידואליות ויצירת העצמיות הייחודית של כל אדם, כנגזרים מהיותו חלק בלתי נפרד מהמארג האנושי-חברתי-תרבותי השלם, ולא כ"המצאה פרטית" נרקיסיסטית של הפרט.

יש מי שימצא כי המושגים התיאורטיים שנוספו לדיון אינם באים לידי ביטוי מספיק בניחות הדוגמאות הקליניות המפורטות בגוף המאמר המקורי. אני מרגיש כי לאור חסרונם של מושגים מהתיאוריה האנליטית-קבוצתית מבית מדרשו של פוקס וממשיכיו, שכרי יצא בהפסדי. שכן המגמה השלטת כיום בעולם הטיפול הקבוצתי היא מתן מקום לכיווני התפתחות שונים ואינטגרציה בין עמדות שלכאורה נראו פעם סותרות. אנו מוצאים בכתבי עת שונים העוסקים בטיפול קבוצתי יחס מסקרן ופתוח כלפי עמדות תיאורטיות שונות, כך שמחלוקת כמו זו שבין "אוהדי" ביון לבין "אוהדי" פוקס לבין פרנקופילים "אוהדי" האסכולה הצרפתית, נראות כיום אנכרוניסטיות בעליל. שהרי, מעבר למחלוקות של יוקרה ושליטה בשדות הפרקטיקה בכלל ובשדה הפרקטיקה של הדיסציפלינות הטיפוליות בפרט, התפתחויות ושינויים בפרדיגמות השולטות בתחומים שונים הם תוצאה של מגוון רחב של

כותב המאמר מודה לבתיה רוזנטל ולנח פיישר על השותפות בהנחיית הקבוצות מהן נלקחו הדוגמאות.¹
יהושע לביא הוא פסיכולוג קליני, אנליטיקאי קבוצתי מדריך, מנהל מכון "פורום" לפסיכותרפיה בתל אביב.²
המאמר התפרסם ב"מקבץ" – כתב עת ישראלי לטיפול קבוצתי בשנת 2002.³ זו גרסא מעודכנת שלו.

פרמטרים חברתיים, תרבותיים ומדעיים, ואינם תלויים בלעדית ב"גאונותו" של יוצר זה או אחר.

הקדמה

התזה המרכזית המוצגת במאמר מתייחסת לקבוצה הטיפולית בשני ממדים: כמרחב טיפולי רב-ממדי לעבודת עיבוד ופירוש של יחסי-אובייקט מופנמים ומושלכים, וכמרחב פוטנציאלי טרנספורמטיבי המאפשר גילוי, זיהוי וצמיחה של חלקי עצמי "אבודים", השייכים לעצמי האמיתי. הקבוצה המשמשת כמיכל להשלכות ולהזדהויות השלכתיות של יחסי-אובייקט פתולוגיים, מהווה בו-זמנית גם אזור ביניים (Intermediate area) ליחסים בין הסובייקטים בקבוצה, אזור המאפשר למטופלים חופש לשחק (play) ולחוות את העצמי האמיתי דרך התנסויות אלה. פעמים רבות מפגש גרסיבי ועבודה על יחסי-אובייקט פתולוגיים מהווים תנאי הכרחי, אם כי לא מספיק, להתנסות ביחסי-אובייקט ולמפגש עם הייחודי והמיוחד (Idiom) שבכל אדם.

כריסטופר בולאס (1989), בספרו השני כוחות של גורל וייעוד, שם לעצמו מטרה לפתח תיאוריה הנוגעת ל"עצמי האמיתי" וכותב שם:

"במרכז הדיון שלי עומדת הפגישה האנליטית כמפגש דיאלקטי בין שני סובייקטים. לדעתי, גם אם המטפל והמטופל מפתחים ומשליכים ייצוגים מנטליים פנימיים איש על רעהו, דבר שאנו מבינים ומכנים בשם תיאורית יחסי-אובייקט, הרי שהם פועלים גם תחת השפעות הדידות של יסודות ייחודיים (Idion Elements), יסודות שיש לראותם במונחים של תיאורית יחסי-אובייקט.⁴ בעוד שתיאורית יחסי-אובייקט מטפלת בדרך שבה נבנים ומושלכים ייצוגי עצמי וייצוגי אובייקט, הרי שתיאורית יחסי-אובייקט עוסקת בהשפעה ההדדית של שתי רגישויות אנושיות זו על זו, שיחד יוצרות סביבה ייחודית המשותפת להם... כאשר המטופל משתמש בשדה של האובייקטים ומארגן אותם, הוא עשוי לגלות ולחוות את העצמי האמיתי שלו דרך התנסויות אלה."

מנקודת מבטה של הדינמיקה הקבוצתית ושל התפתחות הפסיכולוגיה של "הקבוצה כשלם", תיאורטיקנים וקלינאים כמו: פוקס, ביון, עזריאל ואחרים, גילו כבר בשנות ה-40 של המאה הקודמת שכבות פרימיטיביות של אפקטים (affects) ויחסי-אובייקט, שעולים על פני השטח במפגש של הקבוצה הטיפולית.

הקבוצה הטיפולית מהווה, אם כן, מקום שבו מוטיבים אוניברסליים קולקטיביים ויחסי-אובייקט מוקדמים נחווים מחדש ומשוחזרים. בקבוצה טיפולית עולים על פני השטח יחסי-אובייקט פתולוגיים כתוצאה של הפעלת מנגנונים נפשיים, כגון: פיצול, השלכה, הזדהות-השלכתית והשתקפות, וזאת כהגנה מפני גרסיה וחרדות פסיכוטיות. משתתפי קבוצה טיפולית אנליטית לא מובנית חווים גרסיה שדרכה הם פוגשים ביתר שאת את הצדדים הבעייתיים ביותר באישיותם. הטיפול ביחסי-אובייקט בין משתתפי הקבוצה היווה, אפוא, את המסד התיאורטי והקליני של טיפול קבוצתי-דינמי (המסד התיאורטי והקליני של האנליזה הקבוצתית מבית מדרשו של פוקס וחבריו – במיוחד נורברט אליאס – התבסס כבר מתחילתו, בשנות ה-40 של המאה ה-20, על מקומם המרכזי של החברה והתרבות בכינון של הסובייקט האינדיבידואלי – התקת מרכז הכובד מהסובייקט לתרבות, שהיוותה מאוחר יותר את הבסיס התיאורטי לפוסט מודרניזם – אולם גישה זו של פוקס וחבריו נבלעה ברובה בשפע התיאוריות ששלטו בשדה הפסיכואנליזה, שהעמידו במרכזן את העולם התוך-נפשי ויחסי האובייקט שנגזרים ממנו; אתייחס לנקודה זו בפרק הדיון).

בעשור האחרון של המאה ה-20 ניתן לראות שינוי מפליג בתפישה זו. תרומתי במאמר זה היא חלק מזרם הולך ומתגבר, המנסה לעשות אינטגרציה בין תיאוריות יחסי-אובייקט

⁴ הדגשות של כותב מאמר זה.

לתיאוריות יחסי-סובייקט במרחב של קבוצה טיפולית-אנליטית. מספר ספרים, שהם בעצם אסופת מאמרים מפרי עטם של רבים מהמובילים בתחום הטיפול הקבוצתי, ממחישים את השינוי שחל בשיח על התיאוריה של הטיפול הקבוצתי (Roth, Stone & Kibel, 1990; Schermer and Pines, 1994; Klein, Bernard and Singer, 1992).

ויקטור שרמר ומלקולם פיינס (1994), בספר בשם *טבעת אש: אפקטים פרימיטיביים ויחסי-אובייקט בטיפול קבוצתי* כותבים: "מושגים פסיכואנליטיים, שעד לא מזמן התייחסו רק לחיים המנטליים התוך-נפשיים, מתייחסים גם לאפיונים האינטראקטיביים והאינטרסובייקטיביים של קומוניקציה וקבוצות. מה שמכונה "רגרסיות" קבוצתיות אינן רק תופעות 'פרימיטיביות מעוותות', אלא טומנות בחובן גם פוטנציאל לטרנספורמציות בקבוצה ובעצמי."

במקום אחר כותב שרמר: "בולאס (1992) טוען שהאובייקט המופנם הוא תוצר של שימוש יצירתי וייחודי (idiomatic) באובייקט החיצוני, ומשתמע מכך שלכל אישיות יש 'קבוצה פנימית' המורכבת מאובייקטים מופנמים הנמצאים בדיאלוג אחד עם השני, ותורמים לייחודיות או ל-Valence⁵ (ביון, 1941), שכל אדם מביא עמו במגע עם זולתו". גם במסורת האנליטית קבוצתית אנו רואים התייחסות גוברת והולכת אל העצמי ואל היחסים הבין-סובייקטיביים הנרקמים בקבוצה טיפולית, כך שבעצם מתקיימת קריאה ביקורתית חדשה בכתביו של פוקס [ראו פרק ב' בדיון ואת מאמרו של דניס בראון (Brown 1994)].

שני מאמרים חשובים מכיוונים תאורטיים שונים הדגישו את הפוטנציאל הטמון בקבוצה טיפולית במציאת חלקי עצמי סובייקטיביים אבודים ובהתעוררות העצמי האמיתי. ג'רום קוסף (1990), במאמר בשם: "עיגון העצמי דרך הקבוצה: מעגלים חופפים, משחק, ופוטנציאל לשינוי", מביא דוגמאות קליניות עשירות שמראות איך נוצרת בקבוצה אווירה של *משחק* (*play*) וכיצד נוצרות נקודות מפגש ספונטניות בין מטופלים לבין עצמם, ובין מטופלים לבינו כמנחה. הוא נשען על תפישותיהם של *ויניקוט ואריקסון* ביחס להתפתחות המשחק אצל ילדים ומבוגרים, ומראה כיצד השתתפות בקבוצה טיפולית מאפשרת למטופלים, ובייחוד לאלה עם הפרעות קשות, לעגן את העצמי שלהם בקבוצה ולחפש ולמצוא חלקים אבודים של העצמי. הוא כותב:

"משחק הוא זה שמשחרר את מה שקפא והתאבן... משחק הוא זה המאפשר למטופל להשליך חלקים של העצמי לעולם המידי הסובב אותו... משחק הוא זה שבונה מרחב יצירתי לכל האישיות בחיפוש אחרי חלקים חסרים של העצמי האמיתי."

מכיוון שונה לגמרי, מיישום תיאוריות המערכות הכלליות (General Systems Theory) לטיפול קבוצתי, כותבת איבון אגאזאריאן (1994): "הטיול הפנימי לחלקים האבודים של העצמי הוא אתגר לכל חבר בקבוצה טיפולית ולכל מטפל בה". איבון אגאזאריאן טוענת שיש שלבים בקבוצה טיפולית שבהם המטפלים וחברי הקבוצה נוטים "לעזור" כביכול על-ידי פירושים (כהגנה מפני חוסר אונים); וזאת במקום להצטרף לניסיון ולחווייה הטרנספורמטיבית של כאן ועכשיו.

אף על פי שלפי התפישה המערכתית-פסיכודינמית של אגאזאריאן, היחידה הבסיסית איננה חבר קבוצה אינדיבידואלי אלא תת-קבוצה, במודל השלבים ההתפתחותי שהיא מציעה קיים מקום מרכזי גם להתפתחות העצמי האמיתי של כל חבר בקבוצה (טבלה בעמוד 81). באחד השלבים המרכזיים בקבוצה טיפולית, כשמופיע דיכאון מול ייאוש, כותבת אגאזאריאן:

"ייאוש אינו רק דרך נגישה לפנטזיה לא מודעת, אלא גם דרך לגילוי העצמי שהלך לאיבוד ולשפת הביטוי שלו שנשכחה."

⁵ מושג הוולנטיות שאול מעולם הכימיה בו הוא מסמן את ערכי כוחות החיבור הייחודיים של חלקיקים.

לענייננו חשוב לזכור, כי הראייה המערכתית שאגאזריאן מציעה לטיפול קבוצתי היא של הקבוצה כמשמשת מסגרת וגבולות מכילים (containing) לביטוי העצמי האמיתי והכוזב של כל אינדיבידואל חבר קבוצה.

דוגמאות מטיפול קבוצתי אנליטי

דוגמה 1: "העיניים שלך, העיניים שלי, העיניים של קפקא, העיניים של הקבוצה"

בדוגמה זו תובא אינטראקציה בין שני חברי קבוצה טיפולית שנוצר בה מפגש אינטרסובייקטיבי על רקע יחסי-אובייקט חלקיים ופתולוגיים.

הקבוצה:

הקבוצה מנתה 8 משתתפים (בגילאים 25-32) אשר סבלו מהפרעות גבוליות ומהפרעות אישיותיות-נרקיסיסטיות. האירוע שיתואר, התרחש בשלב התפתחותי מוקדם של הקבוצה, בתחילת החודש הרביעי להקמתה. רמת החשדנות, החרדה וחוסר האמון היו גבוהים, גם אם מטפלים רגרסיביים החלו לחשוף את עצמם. "הקבוצה כשלם" היתה שרויה עדיין בעולם סכיזואידי-פרנואידי רווי בחלקי אובייקטים.

תיאור הפגישה (מפגש מס' 12):

אילן – מטופל עם הפרעת אישיות גבולית קשה, כמה חודשים לאחר ניסיון אובדני (נטילת תרופות), עם גלישות תכופות למצבים של דה-פרסונליזציה ושימוש מופרז בסמים קלים. אילן הגיע לפגישה סוער וחסר שקט והחל לספר איך הוא נוהג לשוטט בין מכוני ליווי, תר אחר זונות למגע מיני חפוז, תוך שהוא נוגע בחום ובמגע האנושי שהוא פוגש שם, אך תמיד חוזר לבדידות ולריקנות שכה מוכרים לו.

שמוליק – מטופל עם הפרעת אישיות פרנואידי, שכל חייו היה על גבול ה"שעיר לעזאזל" בקבוצות טבעיות כמו בית-ספר, צבא ומקומות עבודה. הוא נדחה משתי קבוצות טיפוליות קודמות ועבר תהליך קליטה קשה בקבוצה הנוכחית, תהליך שהיה כרוך בהשלכות מסיביות וחשדנות פרנואידי עם הליכה על סף פרישה. שמוליק האזין בקשב רב ו"בלע" את סיפורי השוטטות של אילן. שמוליק, שמעולם לא קיים קשר ומגע מיני עם נשים, "הצטרף" לסיפורי השוטטות של אילן מתוך מציצנות אל עולם של אובייקטים וחלקי אובייקטים פורנוגרפיים. שאר חברי הקבוצה הקשיבו לאילן, אם כי בקשב פחות מוחצן ומופגן.

לפתע עצר אילן ופנה לשמוליק:

"אתה יודע, שמוליק, העיניים שלך! – ממש העיניים של קפקא!" שמוליק נרתע ופלט: "מה? מי זה קפקא?!" חברי הקבוצה התערבו: "קפקא..., הסופר..., כתב את הספר 'המשפט'..., העולם התנכר לו...".

גילת – מטופלת דיכאונית בעצמה עם קווים פרנואידיים, בעלת השכלה ספרותית רחבה. גילת פנתה לשמוליק:

"זה נכון! העיניים השחורות שלך..., שמרצדות כל הזמן..., העומק שלהן..., הכאב שבהן... זה ממש מזכיר את הפנים של קפקא."

שמוליק – מופתע מההתייחסות המאסיבית, האישית לתווי פניו – גמגם קצת ופנה לקבוצה:

"כן, כן... ראיתי פעם סרט טלוויזיה על קפקא... כולם ניסו לפגוע בו, כולם היו נגדו..."

אילן פנה לשמוליק:

"כן, אבל גם יש הרבה חום ותמימות בעיניים האלה... גם לי חסרה חברה... נמאס לי מלזיין... מהסמים... זה אכל לי את כל הכסף... אני מת לשנות את החיים שלי."

האווירה בקבוצה עברה שינוי חריף מתחילת הפגישה. אם בתחילתה שפך אילן את מר ליבו ותסכוליו במונולוג אל תוך חלל החדר, כאשר 'הקבוצה כשלם' מהווה מיכל מהדהד בלבד, הרי שבהמשך שימש 'קפקא' כסמל וגיבור תרבות שמייצג את המתח הדיאלקטי בין יחסי ניכור ותלישות לבין יחסים דיאלוגיים, סמל שסייע ביצירת אווירה חמה וקומוניקטיבית. ברמת התוכן עלו גם נושאים של ניכור ותלישות במשפחתו של אילן, ביחסים בין-אישיים אצל גילת ואצל מטופלים אחרים.

לענייננו, אפשר היה לראות את החיפוש הנואש של אילן, שמוליק ומטופלים נוספים, אחרי "חלקי עצמי" אבודים; חלקים פגועים אבל בעלי פוטנציאל לקשר דיאלוגי בתוך עולם של אובייקטים וחלקי אובייקטים, מושלכים, מאיימים ומנכרים. החדירה של אילן לתוך עיניו של שמוליק קרעה באחת את מסך ההשלכות וההשתקפויות של אובייקטים מאיימים ומסרסים ואת מסך ההגנות של 'העצמי הכוזב', ואפשרה בכך מגע ראשוני עם אספקטים של 'העצמי האמיתי' אצל שניהם ואצל שאר חברי הקבוצה. שמוליק, למעט שינוי קל בהתייחסות בלתי ורבולית לעצמו ולקבוצה (שפת גוף רכה יותר, פחות מפוחד ויותר מקשיב), לא השתתף כמעט בהמשך הפגישה, והאירוע כולו שקע בתהום הנשייה והיה כלא היה.

שנה מאוחר יותר(!)... שמוליק פתח את אחת הפגישות ופנה לאילן:

"אתה זוכר שלפני המון זמן דיברת על העיניים שלי והעיניים של קפקא? לאחרונה חשבתי על זה המון. אני רוצה לדבר על זה שאף פעם לא הסתכלתי לבחורות בעיניים. בזמן האחרון אני מדבר עם מישהי באוטובוס בדרך לעבודה. הפעם אני פוחד פחות, אבל עדיין מרגיש כילד קטן. אין לי הרגשה של גבר, אני פוחד להציע את עצמי, אני פוחד מהדחייה..."

אילן פנה לשמוליק:

"תראה, פעם הייתי דון ז'ואן. זיינתי חצי עיר... גם אני, כשאני נוסע באוטובוס ללימודים, אני רואה בחורות חמודות... לא דווקא חתיכות וסקסיות... אני פוחד לפנות אליהן... יותר מחצי שנה לא שכבתי... אני לא הולך כבר לזונות..."

(במהלך השנה הזו עבר אילן תהליך של שינוי ושיקום שבמהלכו השתנו חייו מקצה לקצה, כאשר השינוי הנפשי המרכזי ניכר בחיזוק וייצוב גבולות האגו).

דינה – מטופלת עם הפרעה נרקיסיסטית קשה, בעלת חזות פרובוקטיבית וסקסית יוצאת דופן פנתה לשמוליק:

"תראה, פעם ראשונה היום שדיברת, אני מרגישה שעומד מולי גבר. תמיד אתה חושד באחרים או מתנצל על ההתנהגויות שלך. אני אוהבת גברים שמגלים רגשות, גברים שמגלים חולשות. גם אצלי התגלגלו היחסים בעבר סביב תדמית, הופעה וחוזק..."

שמוליק, שלגביו היוותה דינה איום מתמיד בסירוס מאז הצטרפותה לקבוצה, פנה אליה ישירות וניהל איתה שיחה על יחסים בין גברים לנשים. דינה, שהצטרפה לקבוצה חודשיים לפני פגישה זו, לא ידעה כמובן את פשר הנושא של "העיניים של קפקא".

הדבר שהפתיע את כולם – את הקבוצה והמנחים כאחד – היה העובדה שבמשך שנה שלמה, חלחלה אל תוך נפשו של שמוליק אותה פגישה, אותו מפגש כפול פנים של שמוליק עם אילן,

של שמוליק עם "העצמי האמיתי" שלו. היה זה תהליך שיצר מרחב אישי ומרחב בין-אישי לדיאלוג ולאמון בזולת.

בדוגמה זו אנו רואים את השימוש הכפול שעשה שמוליק בקבוצה. שמוליק השתמש בקבוצה מצד אחד כמאפשרת מרחב טיפולי לפירוש ועיבוד יחסי-אובייקט פתולוגיים, ומצד שני, כמרחב פוטנציאלי לטרנספורמציה, לצמיחה ולגילוי חלקי עצמי אמיתיים שהלכו לאיבוד בסבך הפסיכופתולוגיה. אם בעבר לא יכול היה לדעת את הייחודי והמיוחד שבו בשל הפסיכופתולוגיה ששלטה בו, הרי שהיום ניכר שהוא מתקרב יותר לקראת מטרה זו.

דווקא בגלל כוחה הרגרסיבי והמאיים של הקבוצה, שעמיתה את שמוליק עם יחסי האובייקט הפתולוגיים שלו, דווקא במרחב קשה אך מאפשר זה, הוא מצא דרך אל עצמיותו האמיתית במפגשים האינטרסובייקטיביים עם חלקי עצמי אמיתיים שלו ושל אחרים.

דוגמה 2: "ידי מגואלות בדם, הקבוצה שופכת דם, פי שופך דם".

בדוגמה זו תובא אינטראקציה בין חבר בקבוצה טיפולית לבין "הקבוצה כשלם". כאן פגש המטופל יחסי-אובייקט ארכאיים ואכזריים עד אימה, בו-זמנית עם חלקי "עצמי אמיתי" אכזריים לא פחות, אם כי לאין שיעור קלים יותר לעיכול. הסובייקט, ה"עצמי האמיתי", מתגלה כאן גם (!) בפן האכזרי הטבעי שלו.

הקבוצה:

הקבוצה מנתה 7 משתתפים בגילאים 19-23 (קבוצת גיל התבגרות מאוחר Late Adolescence) ועבדה כבר למעלה משנה בעת הצטרפותו של גיא לקבוצה. הקבוצה, שרוב משתתפיה סבלו מחסכים התפתחותיים, כשלים אמפטיים בבית ובסביבה, ומטראומות מצטברות, עבדה במקביל בשלושה מישורים: מישור ה'כאן ועכשיו' האינטראקטיבי, מישור ההסתגלות למציאות: צבא, עבודה, לימודים, חברה וזוגיות, ומישור פנימי של יחסים עם הורים, בית, אחים וכדומה.

המטופל:

גיא אובחן כ-PTSD. בגיל 18 עבר תאונת עבודה בבניין שבו עבד יחד עם חבר קרוב שלו. בתאונה נפגע החבר אנושות והוא עצמו נפגע פגיעות בינוניות. שלוש וחצי שנים לאחר תאונת העבודה הגיע לטיפול במכון ונכנס למסגרת טיפולית של שתי פגישות פרטניות שבועיות ופגישה שבועית בקבוצה טיפולית. גיא הגיע למכון לאחר סדרת אשפוזי יום של טיפולים קצרים מכל הסוגים (פסיכיאטריים, תומכים, קצרי-מועד ועוד). הוא סבל מדיכאון, חוסר תפקוד והתחלות של כרוניזציה. בעת הצטרפותו של גיא לקבוצה, קיבלו אותו חברי הקבוצה בזהירות, אך בצורה חמה ומאירת פנים.

המפגש החמישי (מאז הצטרפותו של גיא לקבוצה):

גיא סיפר בשטף את סיפור התאונה, יחסיו עם חברו, שמאושפז במוסד שיקומי, והאשמה הנוראה שהוא מתייסר בה מבוקר עד ערב, יום ביומו, חודש בחודשו, כבר 3 שנים. חברי הקבוצה הזדהו בתחילה, אחר כך תהו ושאלו שאלות ולבסוף "התקיפו" בשאלות לפשר

האשמה האישית הכבדה שהוא סוחב. הם הרגישו שאישיותו הרכה, המזדהה והמקבלת חברים אחרים לא עלתה עם האכזריות שלו כלפי עצמו וניסו להגן עליו מפניה. ככל שהפגישה התקדמה התמלא גיא בחמה וזעם ולבסוף פנה לקבוצה:

"אתם, כמו המשפחה של אימא שלי, יד אחת מלטפת ויד שנייה מכה באכזריות."

כאן גולל גיא את היחס הכפול של משפחתו, בייחוד משפחת אמו – סבו וסבתו: מצד אחד הם תמכו בו ומצד שני החזיקו בדעות ואידיאולוגיות קיצוניות של עזרה לזולת, מוסר נוקשה וקושי רב בסליחה ומחילה. הוא הוסיף:

"במשפחת אמי אמרו תמיד: 'ידיו של מי ששפכו דם, יאדימו לעולם'."

כאן יש להוסיף שגיא עבד בנעוריו במוסדות לילדים פגועים וינק מהבית אידיאולוגיה של שוויון, אחווה ועזרה לזולת. במקביל התחבר גם לקבוצות נערים בעלי אידיאולוגיה ניהיליסטית-הרסנית. פיצול זה בנפשו היה קיים גם בעת התאונה.

המפגש של גיא עם עולמו הפנימי - וזאת באמצעות הזדהות השלכתית עם "הקבוצה כשלם", כאם מקבלת מחד, אך אכזרית ומענישה מאידך – היווה פריצת דרך בטיפול הפרטני ובתהליך הטיפולי הכוללני. חודשים מספר לאחר מפגש זה השתחרר גיא מהקיבעון הפנימי והחל להתחבר בקצב מהיר לצדדים חיוניים, אקטיביים ויצירתיים באישיותו. הדיכאון נעלם, והוא חזר לצלם, לצייר ולחדש קשרים עם חבריו, קשרים שהפכו יותר ויותר שוויוניים.

ברמה האישית עלו בגיא זיכרונות מלפני התאונה, שבהם היה לו תפקיד מנהיגותי בקרב קבוצת נערים ונערות אליטיסטיים, שהתנשאה מעל אחרים, לועגת ומאיימת, פוגעת ומעליבה נערים ונערות אחרים. גיא פגש, אם כן, כחלק מן 'העצמי האמיתי' שלו, חלקים שכוסו בעקבות התאונה במעטה של 'עצמי כוזב' רך ומקבל בעל אופי מיסיונרי סלחני, אך נתון לחסדיו של סופר-אגו מעניש ואכזרי. השינוי שחל בו כיום מתבטא בזה שהדילמות סביב זהותו וסביב הבחירות שלו בחיים נמצאות בתוכו, כחלק מעצמיותו ואינן נשלטות על-ידי יחסי-אובייקט מופנמים ומושלכים שיוצרים מעגל קסמים של הענשה עצמית, דיכאון כבד וחוסר תפקוד.

לסיכום, אם לפני כניסתו לטיפול קבוצתי (כחלק מתבנית טיפולית משולבת), נשלט גיא על ידי יחסי-אובייקט מופנמים ולא מודעים, הרי שבמהלך הטיפול השתחרר מהם ופגש חלקי עצמי חיוביים ושליליים, חלקים מעצמיותו האמיתית. כחלק מהתסמונת הפוסט-טראומתית הוכחו חלקי-עצמי אמיתיים אלה, ומה ששלט בכיפה היו יחסי אובייקט מופנמים פתולוגיים. המפגש כפול הפנים בקבוצה עם יחסי האובייקט הפתולוגיים מחד ועם היחסים הבין-אובייקטיביים מאידך, עזר לגיא להיות מודע לאישיותו המורכבת ורבת הפנים ולקחת אחריות על מעשיו.

דיון

בהקדמה עמדתי על התפתחויות בקשרי הגומלין שבין יחסי-אובייקט לבין יחסי-אובייקט כפועל יוצא של ההתפתחות הענפה שעברו הטיפול והתיאוריה הפסיכואנליטיים, כמו גם המחקרים הרבים בתינוקות, שעברו שכלול רב (למשל Daniel Stern ומחקריו על 'בקיעת העצמי ו'תחום הקשר האינטר-אובייקטיבי' "Domain of Intersubjective Relatedness" בין התינוק לאם). בדיון אגע בקצרה בשני כיווני חשיבה אחרים אולם משלימים.

Didier Anzieu כתב בהקדמה לספרו של דוד רוזנפלד (פסיכואנליטיקן ופרופסור לבלשנות ארגנטינאי, שפרסם בשנת 1988 ספר בשם "פסיכואנליזה וקבוצות" והסתמך על מודל החשיבה של סארטר):

"סארטר היה הראשון שנתן תואר אבירות פילוסופי, סטטוס ומשקל סגולי לקבוצה. ואכן סארטר טען שהקבוצה איננה אף פעם מבנה שהשיג שלמות. הקבוצה היא תמיד תהליך דיאלקטי מתמשך. הקבוצה מתהווה תמיד ואיננה מגיעה לשלמות ולאיבון."

תפישת הקבוצה אצל סארטר היא כתפישת החופש – החירות האישית. החירות אינה דבר בר-השגה. אם מישהו אומר: "אני לגמרי חופשי", לדידו של סארטר הוא מת. לגבי סארטר, אם כן, הפרקסיס של הקבוצה מתמצה במאבק נגד סדרתיות וניכור, למשל: קבוצת אנשים בתור לאוטובוס, קבוצה מאופיינת בכך שכל אחד בר החלפה באחר. תפישתו האקזיסטנציאליסטית של סארטר, שאנזיה ורוזנפלד נתנה לה משקל מרכזי בתפישתם את הקבוצה, עולה בקנה אחד עם הזרמים הבין-אישיים והאינטרסובייקטיביים שהתפתחו בקרב חוקרים ופסיכואנליטיקאים רבים שויניקוט, בולאס ואוגדן הם רק מייצגים שלהם. גם אנשי פסיכולוגיית העצמי מבית מדרשו של קוהוט, שרענן קולקא במקומותינו כה מיטיב לבטאם, שמים דגש רב יותר על ההתפתחות הייחודית של ה'עצמיות' אצל כל אדם כמו גם באינטראקציה הטיפולית; בין אם מדובר בעצמיותו של המטופל, ובין אם מדובר בעצמיותו של המטפל.

באמצעות הדוגמאות הקליניות ניסיתי להראות כיצד מנכרים יחסי-אובייקט פנימיים פתולוגיים את האדם מעצמיותו האמיתית ומן הזולת. אוגדן (1983) במאמר בשם "הקונצפט של יחסי אובייקט פנימיים" כתב על הדרמה הפנימית שמתחוללת אצל כל אדם במערכות יחסי-אובייקט הפנימיים שלו. בדרמה זו משתפים חלקי-עצמי וחלקי-אובייקט, ודרמה זו מוחצנת וצובעת את היחסים הריאליים של אדם עם זולתו.

בקבוצה טיפולית מוחצנות דרמות יחסי האובייקט הפנימיים, בייחוד דרך תהליכי הזדהות השלכתית (בין 1961), דרמות שמנכרות את חברי הקבוצה איש איש מעצמו, ואיש איש מזולתו. עבודה טיפולית אינטגרטיבית שמה דגש על יחסי האובייקט בין חברי הקבוצה, אולם בד בבד מאפשרת יחסים אותנטיים בין היסודות הייחודיים של ה'עצמיים האמיתיים' בקרב חברי הקבוצה. לפיכך כל משתתף פוגש את חלקי העצמי האבודים שלו ושל זולתו. מתרחש כאן, אפוא, תהליך של דה-אלייניזציה (ביטול ושחרור מן הניכור ששולט בחברי הקבוצה כאשר יחסי-אובייקט חלקיים שולטים בכיפה).

למעשה, הקבוצה בתחילת התהוותה מהווה 'במה מנוכרת' לדרמות יחסי האובייקט הפנימיים. הדרמות הפנימיות של כל חבר בקבוצה מוחצנות, מהוות חומר טיפולי רב-ערך, שנתון לתהליכי עיבוד, פירוש ותובנה. דווקא על רקע תהליכים קבוצתיים של גרסיה ליחסי-אובייקט חלקיים ולהחצנת הפסיכופתולוגיה של כל יחיד בקבוצה, מתאפשרת פגישה עם החלקים העצמיים האמיתיים של העצמי.

בתוך הרשת, ה'מטריקס' של יחסי אובייקט פתולוגיים בקרב חברי הקבוצה, מתרחשת פגישה עם החלקים האמיתיים של העצמי. בתוך רשת זו "נתפסים" חלקי עצמי אמיתיים, שעד כה הלכו לאיבוד בסבך הפסיכופתולוגיה האישית של כל חבר בקבוצה. מתרחש פה, אפוא, תהליך דיאלקטי כפול פנים של זיהוי וחקר הצדדים הכוזבים של העצמי (הצדדים המנוכרים, והמנכרים באישיות) בד בבד עם גילוי "העצמי האמיתי". המפגש הדיאלקטי בין שני סובייקטים, שבולאס מוצא בכל פגישה אנליטית, מתקיים ביתר שאת בתוך קבוצה טיפולית אנליטית.

ב.

כפי שצינתי לעיל בפתח דבר, אחזיר "חוב קטן - גדול" למסורת הקבוצתית אנליטית⁶ מבית מדרשו של פוקס. פוקס, מראשית דרכו כאנליטיקאי קבוצתי ועוד לפני כן כפסיכואנליטיקאי – בתקופת האינקובציה של רעיונותיו על מהות האדם ומאפייני בעיותיו הנפשיות (רעיונות שחלקם צמחו מתוך הפסיכואנליזה וחלקם ינקו מרוח התקופה⁷ בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה שבהם התגבשה אישיותו המקצועית) – תפש את המהות האנושית כמארג אינדיבידואלי וקולקטיבי בו-זמני.

פוקס - בעקבות נורברט אליאס (1939) [ראו גם את המאמר המקיף של יהושע לביא (2005)] - ראה בקטגוריה של 'אנחנו' (we) ובקטגוריה של 'אני' (I) שני יסודות שמכוננים זה את זה, שלובים וארוגים זה בזה, ומהם מורכבת המהות האנושית.

הוא כתב בפתח ספרו הראשון ב - 1948:

"כל אינדיבידואל הוא חלק מקבוצה שאליה הוא שייך. פן קולקטיבי זה מחלחל בו עד היסוד. באותה מידה הוא שונה מהכלל – מהסטנדרט, מהנורמה – ובכך הוא אינדיבידואל ייחודי בכל רמ"ח אבריו עד טביעות אצבעותיו".

בהמשך הוא מאפיין את הטיפול הקבוצתי:

"אין כל סתירה בין אינדיבידואליות לבין קהילתיות. החלק הבריא והאיתן שבאינדיבידואליות מעוגן ומושרש בקבוצה. הקבוצה, לפיכך, מכבדת התגלות והתפתחות חופשית של אינדיבידואליות ותומכת בהן. כך שלטיפול קבוצתי אין דבר וחצי דבר עם גרימה לאנשים לצעוד בסך. נהפוך הוא, טיפול קבוצתי טוב גורם לשני התהליכים ללכת יד ביד: חיזוק הבסיס הקהילתי המשותף והתפתחות חופשית של הבדלים אינדיבידואליים".

וכאן הציג פוקס מטאפורה יפהפייה:

"כמו עץ השדה כך האדם – ככל שיעמיקו שורשיו, כך תעלה גם יכולתו לפרוש את ענפיו וצמרותיו ולהפגין את יפיו הייחודי מעל פני הקרקע".

כבר מתוך הרטוריקה של פוקס מראשית דרכו ניתן לעמוד על דרכה של הפסיכותרפיה האנליטית-קבוצתית בכינון הסובייקט האינדיבידואלי! העמדה הבסיסית של האנליזה הקבוצתית היא שבאמצעות הקבוצה ודרך הזיקה הטבעית שבין חברי הקבוצה יגלה המטופל את עצמיותו האינדיבידואלית ויחקור ויעבד את הפסיכופתולוגיה שסוגרת עליו מכל עבר.

אצל פוקס מתמוססת הדיכוטומיה בין סובייקט אינדיבידואלי לאחרים סביבו, קרי הקבוצה. הסובייקט אליבא דפוקס צומח על קרקע (מצע, מטריקס) הקבוצה ומכונן את עצמיותו הסובייקטיבית נוכח אחרים. פוקס פעל לשחרור המטופל מכבלי הפסיכופתולוגיה שלו באמצעות הקבוצה הטיפולית ודרך המדיום הבין-אישי, הבין-סובייקטיבי. בכך הוא הקדים (!) את הממצאים העדכניים בהתפתחות האדם מסוף המאה העשרים. ממצאים אלה גילו את התחום הבין-סובייקטיבי המכונן את הדיאדה אם-ילד שממנו בוקעת עצמיותו של התינוק, כמו גם את העמדות העכשוויות בפסיכותרפיה, הגורסות שתהליכי ריפוי ושינוי מתרחשים במרחב היחסים הבין-סובייקטיבי (Relational-Intersubjective) שנקרם בדיאדה מטפל-מטופל.

⁶ הדים עכשוויים למסורת זו ניתן למצוא בספר עדכני, שהוא בעצם אסופת מאמרים של הדור השני והשלישי של המסורת שייסד פוקס (בראון וזינקין, 1994). בספר שנקרא: "הנפש והעולם החברתי: התפתחויות בתיאוריה האנליטית-קבוצתית", התפרסם מאמר מפרי עטו של דניס בראון (פרק 6) שרלוונטי לנושאי מאמר זה. שם המאמר מעיד על האינטגרציה שעושה בראון בין התיאוריות של האנליזה הקבוצתית, פסיכולוגיית העצמי והגישות האינטרסובייקטיביות: "התפתחות העצמי באמצעות אינטראקציה סובייקטיבית: הסתכלות חדשה על 'אימון האגו בפעולה'".

⁷ תקצר היריעה כאן להביא את רוח התקופה שבה נתעצבה אישיותו של פוקס ואת מארג הקשרים האינטלקטואליים שהיה לו חלק בהם בין שתי מלמות העולם בשנות העשרים והשלשים של המאה ה-20. אין ספק שיצירת הדיסציפלינות לטיפול קבוצתי בכלל והאנליזה הקבוצתית בפרט, היו תוצאה של שינויים מפליגים שחלו בחברה ובתרבות האנושית בעידן זה. אולם זה נושא למחקר היסטורי-פילוסופי-חברתי-תרבותי. כותב מאמר זה עוסק בנושא זה במסגרת עבודת דוקטורט 'במכון כהן להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות' באוניברסיטת תל-אביב.

ובהקשר למרחב הבין-סובייקטיבי שנרקם בדיאדה מטפל-מטופל, כדאי לשים לב לחליפת המכתבים בין פוקס הצעיר (אז בגיל 34) לפרויד הבא בימים (אז בגיל 78). במכתב תשובה אישי של פרויד לפוקס משנת 1932 (פוקס, 1990), מציין פרויד בצער את ההשפעה המזערית שיש לאנליזה הדידקטית על אישיותם של קנדידטים במכונים הפסיכואנליטיים.

פרויד כותב לפוקס:

"הרבה מהביקורת שצינת במכתבך היא למרבה הצער מבוססת היטב. לדידי, האכזבה הגדולה ביותר באנליזה טמונה בכך שאין היא מביאה לשינוי גדול יותר בפסיכואנליטיקאים עצמם. אף אחד לא העמיד זאת עדיין כנושא למחקר: איך ובאיזו דרך נמנעים פסיכואנליטיקאים מההשפעה של האנליזה על אישיותם הם? הבה נקווה שקיימים מניעים אחרים וחזקים יותר לחברות (במכונים הפסיכואנליטיקאים) מאשר לקשר אלי! שכמובן לא ישרוד את הקיום שלי!"

פוקס (1964, פרק 11) מצא אתגר בדבריו של פרויד אליו - כמו גם בדברים דומים שפרויד כתב באחד מכתביו האחרונים: "אנליזה שניתן לסיימה ושלא ניתן לסיימה" - וראה במדיום הקבוצתי מענה הולם לחששותיו של פרויד, וזאת בשל העובדה שאנליזה בקבוצה יכולה ליצור מרחב רב-ממדי שיכול להתגבר על התנגדות לשינוי אצל מטפלים וקל וחומר אצל מטופלים. במרחב זה קשה יותר לשמור על מערך הגנתי שנשען על הצרכים של שני השותפים בדיאדה.

למותר לציין שפוקס ראה במפגש מטפל-מטופל הרבה יותר ממפגש מכניסטי של השלכות ושל העברה או העברה נגדית. הוא ראה במפגש הטיפולי, בראש ובראשונה, מפגש ריאלי בין שני סובייקטים שקשורים זה בזה דרך המטריקס המשותף להם. ולכן האנליזה בקבוצה מאפשרת לחקור באופן עמוק יותר את מרחב היחסים שבין המטפל למטופלים שלו וכמובן, בינם לבין עצמם.

מעבר למוטיבציות ולדרך המפותלת שבה ייסד פוקס את הדיסציפלינה של האנליזה הקבוצתית, הוא תפש את המטפלים ואת המטופלים – ובתוך כך כמובן גם את עצמו – "מעבר לקונטקסט של האינדיבידואל הנפרד" (פוקס 1964, עמ' 140).

הקבוצה, המטריקס, המארג של האנחנו, המרחב הבין-סובייקטיבי, מהווים אבני היסוד של הטיפול ולא היחיד בנבדלותו. עד כאן, בקצרה, "החוב" לעמדה האנליטית קבוצתית ביחס לסוגיות שנידונו במאמר אודות יחסי-אובייקט ויחסי-סובייקט בקבוצה טיפולית.

לסיכום, "הקבוצה הביוניאנית" – המוצפת ביחסי-אובייקט חלקיים – מסמנת את הפן הפתולוגי של תהליך קבוצתי כולל, פן המבטא את הניכור שבהתייחסות העצמי לזולת ולעצמו. זו התייחסות אל אובייקטים חלקיים או אל אובייקטים להזדהות השלכתית.

בתוך המטריקס של קבוצה טיפולית אנליטית, מתאפשרת עבודת חקר (Exploring) של תהליכים גרסיביים-הגנתיים אלו, עבודה שמובילה לנטרול ושחרור חלקי מהשפעתם המנכרת. תהליך שחרור זה מביא עמו ביטוי חופשי יותר של אספקטים ייחודיים בעצמי שכמהים לקשר אותנטי עם הזולת. כך שבתוך המרחב הבין-סובייקטיבי שהולך ונרקם בקבוצה, פוגש המשתתף, תוך כדי אינטראקציה סובייקטיבית וקומוניקציה עם הזולת, את עצמיותו האמיתית ובמקביל, גילוי האספקטים החבויים ב'עצמי האמיתי' עשויים לעורר אספקטים אמיתיים בעצמיותם של אחרים בקבוצה. תפישה רב-ממדית זו מדגימה את אופייה של הקבוצה הטיפולית שמאפשרת לתהליך דיאלקטי ורב פנים זה לקרום עור וגידים.

סוף דבר

פוקס (1964, פרק 11) כתב ברוח נבואית (במאמר שמבוסס על הרצאה שנשא בשנת 1961 בפני הסקציה הרפואית של החברה הפסיכולוגית הבריטית) את הדברים האלה: "עבודתו של פרויד והפסיכואנליזה במובנם הרחב, שלטו והטביעו את חותמם על המחצית הראשונה של המאה הזאת. תרומותיהן יהיו בעלות ערך בל ישוער לכל התקדמות עתידית. במחצית השנייה של המאה הזאת יכולה להתפתח תיאוריה של פסיכופתולוגיה ופסיכותרפיה שמבוססת על נקודות ראות רחבות יותר... מחקר מודרני מראה שמה שנראה כתורשה ביולוגית הוא למעשה הורשה תרבותית שמועברת באמצעות החברה... אני עצמי שמתני דגש על קיומה של רשת אינטראקציות, שבה כולם מנסים לפתור את הקונפליקטים שלהם תוך כדי תלות-הדדית ביניהם. שיווי המשקל של כל אינדיבידואל, קרי בריאותו הנפשית, תלוי באינטראקציה שלו עם החברים אחרים ברשת. כל זה הוביל למתודה של חקר וטיפול קבוצתי אנליטי שבו ניתן ללמוד, לחקור ולטפל בכוחות הרשת בשלמותם... עבודתנו קשה בעליל, אולם מתגמלת. כל הסימנים וציוני הדרך מראים, שלמתבונן אחורה בזמן משנת 2000 תיראה המחצית הראשונה של המאה העשרים מרוחקת, כפי שימי הביניים נראים לנו."

אם בוחנים את דברי פוקס מהפרספקטיבה שנפרשת לפנינו בשנת 2000, אין כל קושי לראות את יכולת הניבוי הפנטסטית שניחן בה. פסיכולוגיית העצמי, הגישות הבין-סובייקטיביות, מחקרים חדישים בחקר התפתחותם של תינוקות, החזרה למשנתם של פרנצ'ו, פירבירן וויניקוט; כל אלה מהווים את מה שפוקס ניבא לגבי ההתפתחויות התיאורטיות והקליניות במחצית השנייה של המאה העשרים. פוקס אמנם קיבל ועדיין מקבל קרדיט מועט ביותר מעמיתיו הפסיכואנליטיקאים, שהרי אין דינה של כינון דיסציפלינה טיפולית חדשה כדין של תיאוריות חדשות וטכניקות חדשות בתוך הדיסציפלינה עצמה, אולם קשה שלא לראות בכל זאת את נקודות ההשקה שבין רעיונותיו משנות ה-40 וה-50 לבין מה שהתפתח בתחומי הפסיכואנליזה והפסיכותרפיה מאז.

היטיב לבטא זאת ג'ון סאדרלנד המנוח (1989) בספרו "המסע של פירבירן אל הפנימי". סאדרלנד הפסיכואנליטיקן, עורכו לשעבר של כתב העת הבינלאומי לפסיכואנליזה ומנהלה לשעבר של קליניקת טביסטוק בלונדון, השתתף בספר שערכו גרוטשטיין ורינזלי (1994) לכבוד הרנסנס של פירבירן. במאמר בשם "הישגו של פירבירן" הוא כותב: "היות שלהיות אדם – דהיינו להיות בעל עצמי שהוא אוטונומי ולמרות זאת שומר על האוטונומיה שלו באמצעות מטריקס היחסים שלו – הוא המשאב החיוני לחיים מלאים ומהנים, הרי שהתפתחות העצמי היא המרכיב המרכזי בפסיכולוגיה כללית ובפסיכואנליזה."

לענייננו חשוב לראות איך מושג המטריקס של פוקס חדר אחרי כ-50 שנה גם אל תוך "המעוזים" הפסיכואנליטיים המבוצרים ביותר, גם אם אין שם אזכור מפורש של שמו כמי שחזה התפתחות זו. ושוב, משום שאין ברדיפת קרדיט עסקינן, הרי שמה שמעניין הוא עצם נדידתם של מושגים בתוך ההיסטוריה של הרעיונות בפסיכותרפיה ובפסיכואנליזה. ומה שחשוב עוד יותר היא הקליניקה שמדברת בקולותיה שלה ומכוונת אותנו למרות המחלוקות התיאורטיות ולמרות מאבקי הכוח והיוקרה שמתנהלים בקרבנו.

- Agazarian, Y. M. (1984). "The Phases of Group Development and Systems-Centered Group." In V. L. Schremer & M. Pines, *Ring of Fire*, London: Routledge.
- Anzieu, D. (1988). In D. Rosenfeld, *Psychoanalysis and Groups*. London: Karnac Books.
- Bion, W. R. (1961). *Experiences in Groups*. London: Tavistock.
- Bollas, C. (1989). *Forces of Destiny*. London: Free Association Books.
- Bollas, C. (1992). *Being a Character*. London: Routledge.
- Brown, D. & L. Zinkin (1994). *The Psyche and the Social World: Developments in Group: Analytic Theory*. London and New York: Routledge.
- Foulkes, S. H. (1948). *Introduction to Group-Analytic Psychotherapy: Studies in the Social Interaction of Individuals and Groups*. London: Karnac, Marsefield Library.
- Elias, N. [1991 (1939)], *The Society of Individuals*. Oxford: Blackwell.
- Foulkes, S. H. (1964). *Therapeutic Group Analysis*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Foulkes, S. H. (1990). *Selected Papers of S. H. Foulkes*. London: Karnac Books.
- Grotstein, J. S. & D. B. Rinsely (1994). *Fairbairn and the Origins of Object Relations*. London: Free Association Books.
- Klein, R. H., H. S. Bernard & D. L. Singer (Eds.) (1992). *Handbook of Contemporary Group Psychotherapy: Contribution from Object Relations, Self-Psychology and Social Systems Theories*. Madison, Connecticut: International Universities Press.
- Kosseff, J. W. (1990). "Anchoring the Self Through the Group: Congruencies, Play, and the Potential for Change." In B. E. Roth et al., *The Difficult Patient in Group*. Madison, Connecticut: International Universities Press.
- Lavie J. (2005). "The Lost Roots of the Theory of Group Analysis: 'Taking Interrelational Individuals Seriously!'" *Group Analysis*, Vol 38(4): 519-535.
- Ogden, T. H. (1983). "The Concept of Internal Object Relations" *Int. J. of Psychoanalysis*, Vol. 64, Part 2.

Ogden, T. H. (1986). *The Matrix of the Mind*. London: Karnac, Maresfield Library.

Ogden, T. H. (1994). *Subjects of Analysis*. London: Karnac Books.

Roth, B. E., Stone, W. N. & H. D. Kibel (Eds.) (1990). *The Difficult Patient in Group: Group Psychotherapy with Borderline Narcissistic Disorders*. Madison, Connecticut: International Universities Press.

Rosenfeld, D. (1988). *Psychoanalysis and Groups: History and Dialectics*. London: Karnac Books.

Schermer, V. L. & M. Pines (Eds.) (1994). *Ring of Fire: Primitive Affects and Object Relations in Group Psychotherapy*. London: Routledge.

Stern, D. N. (1985). *The Interpersonal World of the Infant*. New York: Basic Books.

Sutherland, J. D. (1989). *Fairbairns' journey into the Interior*. London: Free Association Books.

Tutman, S. (Ed.) (1991). *Psychoanalytic Group Theory and Therapy*. Madison, Connecticut: International Universities Press.